

TASLARIN DİLİ

Taş; Türklerin içtimai hayatında daima önemli bir yer tutmuştur. Eski Türklerin inançlarını, estetik zevklerini ve dünya görüşlerini muhtelif figürler halinde kaya üzerlerine, mezar taşlarına aksettirmesi tesadüfi değildir. "En kadim ve tabii nimetlerden biri olan taş," (EFENDİYEV, 1980: 10) şüphesiz eski Türklerin yaşamında hava, su ve ateş kadar mühim bir yer tutuyordu.

Taşın geniş ölçüde istifade etmesini bilen atalarımız bununla, "Bozkır Kültürünü", yerleşik düzene yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda taş işçiliğinin en güzel estetik ve şematik numunelerini de vermişlerdir. Orhun ve Yenisey Anıtları ile balban adı verilen taşlar bunun en canlı timsalidir. Bununla birlikte, taş abidelerimiz içerisinde oyma, yontma, kabartma ve çizme usulü ile yapılmış mezar taşları daha çok dikkati celbetmektedir.

En eski devirlerde yaşamış Türklerin eserlerine Cenubi Sibirya'da tesadüf edilmektedir. Bu eserlerin en mühimi "Kurganlardır". Bu mezarlarda yapılan kazılar sonucunda silah, tezyinat, levazım, kargı, balta gibi daha çok ferdi hususiyetler taşıyan ve defnedilen şahsın yaşamında önemli bir yer tuttuğu anlaşılabilir eşyalar ele geçirilmiştir (ÖGEL, 1991: 28-89). İslamiyet sonrası Türk toplumunda da şekil ve mahiyet bir nebze değişmiş olmakla beraber, bu geleneğin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Ülkemizin doğu ve güneyinde mezar anıtı olarak dikilen koç/koyun ve at heykelleri bu durumun en bariz örneğini teşkil etmektedir. Eski Türk toplumunda "balban" adı verilen ve mertliğin, şecaatin remzi olan taşlar neyi ifade etmekteyse, bugün Tunceli (ÖGEL, 1992: 156), Kars ve Iğdır yöresinde varlığını devam ettiren koç/koyun heykelleri de aynı manayı ihtiva etmektedir. Bununla beraber bu mezar anıtları, devrin siyasi ve iktisadi (ÇAY, 1983: 37) vaziyeti ile ilgili olarak ayrı ayrı forumlarda (EFENDİYEV: 16) icra edilmişlerdir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu mezarlıklarının da yer alan ve daha çok estetik zerafeti ile dikkatleri çeken figürlü, tasvirli, kabartmalı ve motifli mezar taşlarına yakından bakıldığında, sanki onlar canlanacak ve konuşacakmış gibi geliyor insana... Zira, sözü edilen mezar taşları, defnedilen şahsın kimliği, mezhebi, sanat anlayışı, dünya görüşü ve hatta toplumdaki mevkiine varıncaya kadar birçok konuyu ihtiva etmektedir. Bu yönüyle figürlü mezar taşları, kuru bir taş olmaktan çıkıp, adeta konuşan bir taş görünümünü kazanmaktadır.

Timur SİLİ

Tarih Araştırmacısı

Nitekim, Azerbaycan'ın önde gelen ilim adamlarından olan Rasim Efendiyev de, bu tür mezar taşlarının varlıklı, soylu kimseler için dikildiğini belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda şahsın cinsiyetini, mesleğini de belirttiği söylemektedir (EFENDİYEV: 14).

Bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki yatırlar, türbeler ve tabiattaki diğer taşlarla ilgili efsane ve inançların halkımız arasındaki güçlü mevcudiyetini, nazarı dikkate aldığımızda taşın, Türklerin içtimai hayatında ne denli önem taşıdığı görülecektir (TANYU, 1987).

Tasvirli ve Figürlü Mezar Taşları

Yaptığım araştırmalar neticesinde Kars ve Iğdır yöresindeki mezarları; sıradan mezarlar, seyit veya türbe şeklindeki mezarlar ve heykelli/Figürlü mezarlar olmak üzere üç grup altında toplamayı daha uygun buldum. Sıradan mezarların dikkate değer hiç bir özellikleri olmayıp, sadece üzerlerindeki Arapça ve Farsça terimlerden ibarettir. Seyit veya türbe şeklindeki mezarlara ise halk, bir an olsun gereken ihtimamı göstermekte kusur etmemiştir. Aynı zamanda bu mezarlar çocuğu olmayanların, dertlerine şifa arayanların uğrak yeri olmuştur. Öyle ki, Kars, ve Iğdır yöresindeki seyit veya hatırı sayılır din alimlerinin mezarlarında, senenin muayyen günlerinde geceleri mum ve ateş yakılmakta ve gökyüzüne süzülen alevler enteresan bir manzara oluşturmaktadır... (i). Mum yakma hadisesinin ise, peygamberimizin ehli beytinin, masumiyet ve temizliklerine olan inançtan kaynaklandığını söylememiz mümkün görülmektedir (ii)

Heykelli ve figürlü mezarlara gelince, en çok ilgi çeken ve üzerlerinde durulması gereken mezarlar bunlar olsa gerek... Bu tür mezar taşları halkın nezdinde de değişik manalar ihtiva etmekte olup, halk sözü edilen mezarların bulunduğu yere yiğitler ve efsaneler diyarı olarak bakmaktadır. Topyekün mezar taşlarının üzerlerindeki yazılara ise bir göz atıldığında ilginçtir, hemen hemen bütün terimlerin mir (seyit), hâzâ (bu) gibi ifadelerle başladığı görülür. Dikkate değer bir husus ise, yeni vefat eden birisinin mezarında bilhassa kış mevsiminde geceleri birkaç gün ateş yakılmasıdır. Bu hareketin her ne kadar kurt ve çakalın cesedi mezardan çıkarma tehlikesine karşılık bir

tedbir olması amacıyla yapıldığı söyleniyorsa da eski "zerdüş dininin" veya "şamanizmin" kalıntılarından olması kuvvetle muhtemeldir (iii).

a. At Figürü:

At: Türklerin bir türlü vazgeçemediği bir hayvan... Tarih boyunca bu böyle olmuştur. Batılı tarihçiler Türklerin, atla olan münasebetini büyük bir hayranlıkla aksettirirler. Bunlardan biri; "Hunlar, atlarının üzerinde iken bir kenter bile kendi bedeniyle bu kadar bağlantı kuramaz der. Bir diğeri de Hunların at sırtında alış veriş yaptıklarını ve bu arada tabii ihtiyaçlarını karşılamak için dahi attan inmeye lüzum görmediklerini nakleder" (DİYARBEKİRLİ, 1971:39). Bütün bu ifadeler dahi Türklerin ata verdiği kıymeti anlatmaya kafi gelmiyor pİYARBEKİRLİ, 1972:33-57).

"Tarihi kaynaklar gösteriyor ki, halkımız arasında at daima insanın şerefi, kahramanlığı ve namusunun remzi olduğu halde, atsızlık mağlubiyetin, sefaletin ifadesi olmuştur."(EFENDİ-YEV:24).

Geçmişte ata beslenen bu muhabbet Kitab-ı Dede Korkut'ta da çok güzel tasvir edilmiştir:

"Açık açık meydana benzer senin alıncığın
İki gece ışık saçan taş benzer senin gözceğiz
İbrişime benzer senin yeleciğin
İki çift kardeşe benzer senin arkacığın
At demem sana kardeş derim kardeşimden daha iyi
Başıma iş geldi arkadaş derim arkadaşımın daha iyi"
(ERGİN, 1980:78)

Görüldüğü gibi at, Türklerde birçok değerlerin üstünde bir mevki işgal etmiştir. Atın geçmişte mukaddes sayıldığına dair yüzlerce delil vardır. Bu delillerden birisi de, Kars, Ardahan ve Iğdır yöresinde mezar taşlarına oldukça fazla sayıda at figürü ve tasvirinin işlenmiş olmasıdır. Hatta denilebilir ki, figürler içerisinde en çok, rağbet gören attır. Bu figürün koç/koyun heykeline denk tutulduğu anlaşılıyor. Zira, koç ile at anlam bakımından mertliği ve şecaati ifade etmektedir. Yöre halkının kendisine yiğitliği hatırlatan her şeye bilhassa koç/koyun ve ata bu kadar muhabbet beslemesi ve bunu her defasında ifade etmesi, psikolojik ve sosyolojik açıdan üzerinde durulmağa değer bir husustur. Öyle ki mezar taşına figür olarak işlenen veya anıt olarak dikilen at, şahsın çe-

vikliğini, cesaretini, yiğitliğini gösterdiği gibi, iyi bir savaşçı ve binici olduğuna da işaretir...

"Eski Türkler ölümden sonra, insanın bu dünyadaki hayata benzer bir hayat süreceklerine, orada yiyip içeceğine, muharebeler yapacağına ve eğleneceğine inanırlardı. İnsanın öldükten sonraki hayatında gerekli olan şeyleri beraberinde götürmesi gerekirdi..." (İBN FAZLAN, 1975:132). Zamanla İslam düşüncesinin tesirine giren Anadolu mezarlıklarının (RİŞVANOĞLU, 1992: 187-188) yukarıdaki mana ve inançlarla kullanılması pek mümkün olmadığından Kars, Ardahan ve Iğdır yöresindeki halkın bu geleneği değişik bir şekilde yorumlayarak, devam ettirdiği anlaşılıyor. Sözü edilen mezar taşına Iğdır'ın, Ağaver köyünde rastladık (Res.1) üzerindeki at, hançer, tabanca ve ayna (iv) muhtemelen şahsın hayatındaki en parlak sahifelerini aksettiriyordu. Bundan daha önemlisi defnedilen şahsın hayatta iken gözü gibi koruduğu, yanından bir an olsun ayırmadığı eşyalarını ölümünden sonra, mezara konulması yerine figür veya motif olarak mezar taşına işlenmesi geleneği Iğdır'ın, Ağaver, Hakmehmet, Pulur, Bayat, Cennetabat ve Alican köylerinde günümüzden on yıl öncesine kadar mevcutmuş...(v) Bugün ise, bu geleneğin artık yok olmaya yüz tuttuğunu görmekteyiz. Buna sebep; zamanın ve kültürel etkileşimlerin bu tür gelenekler üzerinde önemli bir tahribata yol açmış olmasıdır.

Atla ilgili mevzuyu tamamlamadan önce, konunun çarpıcılığı açısından mezar taşına atla birlikte temsili resmi çizilen şahsın hikayesini anlatmayı gerekli görüyoruz (Res. 2).

Mezardaki şahsın ismi Mütallim, babasının ki ise Kamberdir. "Anlatılanlara göre; oğlanın babası, gelinin evine bir bayram günü koç yerine teke gönderir. Halbuki koç göndermek adetmiş. Oğlan durumdan haberdar olur ve atına atlayarak doğruca babasının yanına gider ve niçin nişanlısının evine koç göndermediğini sorar? Babası da parasının koç almaya yeterli gelmediğini, buna rağmen bu kadar önemli ise koç temin edebileceğini söyler. Bu duruma son derece hiddetlenen oğlan çekip kendisini vurur ve böylece gururunun kurbanı olur..."(vi)

b. Kılıç/Hançer Motifi (Kabartması):

Gençliğin, mertliğin, şecaatin remzi olan kılıç ve hançer, Anadolu halkı üzerinde uzun süre

tesirli olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Kars, Ardahan ve Iğdır yöresindeki halk, mezar taşında kılıç veya hançer kabartması bulunan bir şahsın çok yiğit olduğunu belirtmek için;" **Kılıcımdan kan damlıyor"** (vii) tabirini kullanır. Zamanla yukarıdaki anlamından çok şey kaybeden kılıç kabartmasının, artık unutulmağa yüz tuttuğu ve bunun yerini bıçak motifinin aldığı anlaşılmaktadır (Res.3).

Bıçak kabartmasının ise defnedilen şahsın ölüm şeklini belirttiğini ispat için, Iğdır'ın, Aralık ilçe mezarlığında yer alan ve "Sevim Karaağaç" isimindeki bir bayanın mezar taşını misal vereceğiz. Adı geçen bayanın kafası kesilmek suretiyle öldürüldüğünü ve bunu temsilen mezar taşına bıçak kabartmasının yapıldığını yakınlarından öğrendik (viii).

c. Silah / Tabanca Motifi:

Kars, Ardahan ve Iğdır'ın bazı yerleşim merkezlerinde mezarlıklarında yer alan tabanca motifi eski anlamıyla yiğitliği sembolize ederse de, mezar taşlarına tabanca motifinin işlenmesi daha çok son dönemlere rastlamaktadır. Bu duruma yol açan sebepler arasında, kılıcın ortadan kalkmasını ve yerini savaş aracı olan silaha bırakmasını gösterebiliriz (Res. 1).

Silah ve tabanca motifi defnedilen şahsın yiğit oluşunun yanında keskin bir nişancı veya avcı olduğuna da işaret etmektedir. Durum böyle olunca mezar taşında tabanca veya silah motifi yer alan şahsın, hayatta iken yiğit birisi mi, yoksa keskin bir nişancı mı? olduğunu pek anlayamıyoruz. Zira, tabanca motifi zaman içerisinde eski anlam ve önemini yitirmiştir(ix).

Son dönemlerde defnedilen şahsın ölüm şeklini tasvir eden birçok motifin mezar taşlarında yer alması; bunlar arasında tabanca ve silahın da bulunması, tabancanın geçmiş anlamından farklı bir şekil ve mahiyet kazandığını teyit etmektedir(x).

Görüşümüzü teyit eden bir diğer mezar taşı, Iğdır'ın Aralık ilçe mezarlığında yer alan ve "**Yaveroğlu, Eyyup Duman'a**" ait olan ampul motifli mezar taşıdır. Bu şahsın elektrik çarpması sonucu ölmesi ve bunu temsilen mezar taşına ampul motifinin işlenmesi bu durumun canlı temsilidir(xi).

d. El Motifi (Elam):

Anadolu'da pek sık rastlanmayan mezar taşlarından birisi de el motifidir. Bunun sebebini yöresel oluşunda ve mezhebi bir karakter taşımasında aramak gerekir. El motifi, Peygamberimizin ve Onun ehli beytine olan sevginin bir ifadesi olarak, mezar taşlarına işlenmiştir. Bu tür mezar taşlarına daha çok Şii Caferi Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Kars, Iğdır yöresinde tesadüf edilmektedir. El motifi bu yönüyle mezardaki şahsın Caferi Mezhebinden olduğunu göstermektedir (Res. 4).

Kars ve Iğdır Yöresinde Caferiler her yıl, Muharrem ayını yas toplantıları yaparak geçirirler. Kerbela vakasının göz yaşlarla hatırlanmış muharrem onuncu gününde (aşure), Kerbela sahasında Hz. Hüseyin'in oğlu Ebu'l Fazıl Abbas'ın kesilen kollarını temsil eden, metalden yapılmış bir el sokaklarda taşınır. Bu el Iğdır yöresinde elâm/ elem (xii) olarak nitelendirilir.

El motifi aynı zamanda Hz. Hüseyin'in taşıdığı İslam sancağının yere düşmediğini ve kıyamete kadar bu sancağın ellerde taşınacağını sembolize etmektedir (xiii).

e. Makas Motifi:

Kaydettiğimiz mezar taşlarının defnedilen şahsın cemiyetteki sosyal mevkiinden tutun da sanatına varıncaya kadar bir çok ferdi hususiyetleri kapsadığını zikretmiştik. Makas motifi de estetik zerafeti ile terzi olanlara mahsus işlenmiş olmalıdır (Res. 5). Hemen belirtelim ki, tarak ve makasın birlikte yer aldığı mezar taşları da mevcuttur. Makasın yanındaki tarak, defnedilen şahsın bayan terzi olduğunun işaretidir (xiv).

f. Tarak Motifi:

Dişliğin simgesi olan tarak motifi, defnolunan şahsın, hayatta iken çok uzun ve güzel saçlı bir bayan olduğunu belirtmektedir. Kars ve Iğdır yöresinde, kadınların anısına dikilen koyun heykelinin yanısıra, tarak motifinin de mezar taşlarında yer alması, yöre halkının kadına verdiği değer bir göstergesidir (Res. 6).

Yörede, Erkekler için tarak motifi kullanılmayıp, bunun yerine tespih, kılıç, hançer, tabanca, silah vb. motifler kullanılmaktadır (xv). Resim altındaki mezar taşından defnedilen şahsın bayan, mesleğinin ise terzi olduğunu anlaşılmaktadır. Nite-

kim, "Küllü nefsin zaigâtül mevt" (Her nefis ölümü tadacaktır) ayetini müteakip, "Ahmet kızı saadet" diye bir ifadenin geçmesi, bu görüşümüzü teyit etmektedir(xvi).

g. Kuş Figürü:

Çocuklar, çoğu zaman kuşa benzetilir. Çocukken ölenler için cennet kuşu, kuş gibi uçarak günahsız, sualsiz cennete gitti denir. Bu ve buna benzer ifadeler hep çocukların masumiyetini anlatmak için kullanılır. Prof. Dr. Hikmet Tanyu da; "Ölümlerin ruhlarının kuş olarak tasarlanması ve esasen can kuşu, gönül kuşu, insanın kuşa çevrilmesi, ruhun can kuş şekliyle uçuşu ve her türlü efsanevi kuşların yanında, meslek belirten avcılık vb. maksatlarla mezar taşlarında kuş figürü kullanılmaktadır" demektedir (TANYU: 194).

Kars ve Iğdır yöresindeki kuş figürlü mezar taşları zaman içerisinde yukarıdaki özelliğinden farklı bir anlam kazanmıştır. Buna göre kuş figürü, ölen şahsın hayatta kaç çocuk bıraktığını sayıca ifade etmekle kalmayıp, ayrıca, çocukların cinsiyetini de belirtmektedir. Sözelimi, mezar taşındaki bir kuş figürü geride bir erkek çocuğun, şayet kuş figürünün yanında bir tarak motifi mevcut ise, o zaman, hayatta kalanın kız çocuğu olduğunu göstermektedir.

Hatta denilebilir ki, bu tür mezar taşlarına hayatta kalan çocukların sayısınca kuş figürü işlenmektedir. Bu yönüyle kuş figürlü mezar taşlarının bir vasiyet, halka iletilmesi gereken bir mesaj şeklinde yorumlayabiliriz. Defnedilen şahıs bu mesajında, geride iki erkek çocuğu bıraktığını, halka bu çocukları kanatlarının altına alıp, himaye etmelerini vasiyet etmektedir. Yöre halkı da mezar taşlarındaki kuşların sayısına bakarak ölen şahsın hayattaki çocuklarına yardım elini uzatır, onlara sahip çıkarlardı (Res. 7).

ğ. Çiçek Motifi:

Sevgi ile acının birkaç çizgi ile ifade edilmiş tarzının en güzel numunesini biz yine mezar taşlarında görmekteyiz. Nasıl mı? Mezardaki şahsın ailenin en sevilen çocuğu olduğunu, ancak çok genç yaşta vefat ettiğini; dahası çiçeği burnunda bir delikanlı veya kız olduğunu anlayarak, hissederek...

Kars ve Iğdır yöresindeki bazı mezar taşlarının her iki tarafına çiçek motifinin işlenmesi def-

nedilen şahsın, nişanlı olduğunu veya henüz muradına ermeden bu dünyadan göç ettiğini ifade etmektedir (Res. 8). Iğdır yöresindeki çiçekli mezar taşlarına ayrı bir itina gösterilmiş, hatta bir kısmı tabiat hadiseleri karşısında aşınması diye naylonla kaplanmak suretiyle, estetik bir şekil verilerek istenmiştir(xvii).

h. Kilit Motifi:

"Kilitli kapı bin belayı önler,"(xviii) atasözünün mezar taşlarına motif olarak yansımaları oldukça enteresandır. Kars ve Iğdır yöresindeki kilit motifi kaynağı daha ziyade geleneksel "Türk aile yapısından" almıştır diyebiliriz. Zira, erkeğin evin reisi sayılması, hatta evin direği olarak kabul edilmesi, Türk aile yapısında az rastlanılan bir hadise değildir. Bundan dolayıdır ki, yöre halkı

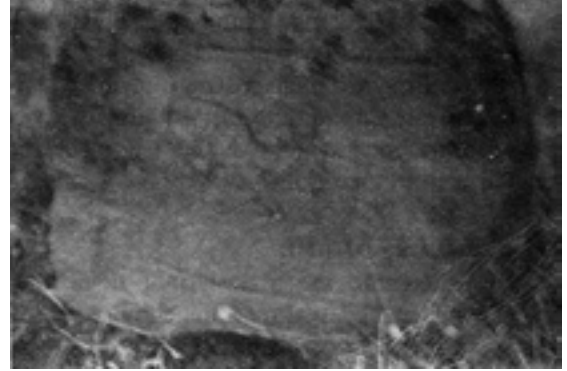
Resim 1: Iğdır / Ağaver Köyü Defnedilen şahsın, hayattayken en çok sevdiği eşyalarının temsili resmi mezar taşında görülmektedir.

erkeği bir evin kapısının muhafaza eden kilide benzetmiştir (Res. 4-5). Bu kilidin kırılması, yok olması evin erkeğinin ölümü ile mümkün olabilir. Bu da o evin yerle bir olması, ocağının sönməsi manasına gelmektedir (xix).

Kilit motifinin tek başına kullanılmadığı daha ziyade tarak ve makasla birlikte mezar taşlarına işlendiği dikkati celbetmektedir.

ı. İbrik Motifi:

Cömert insanlara mahsus bir mezar taşı motifidir. Mezar taşlarındaki ibrik kabartması, defnedilen şahsın, halim selim bir insan olduğunu, hayatı boyunca toplum için çalıştığını ve geride ölmez eserler bıraktığını ifade etmektedir (xx). Ayrıca bu motif, fedakar insanların hatırasının halk nezdinde, daima yaşatıldığına şahitlik etmektedir(xxi).

Resim 2: IĞDIR/ Hakmehmet Köyü Gururunun Kurbanı olan bir delikanlının, atla birlikte tasvir edilişi.

Resim 8. IĞDIR/ Melekli Beldesi. Genç yaşta vefat edenlerin anısına işlenen bir çiçek motifi görülmektedir.

Resim 3. KARS /Kağızman ilçe mezarlığı Mertliğin, şecaatin resmi olan kılıç veya hançer kabartması.

Resim 5: Ardahan il merkezindeki mezarlıkta yer alan bu mezar taşındaki makas motifi, mesleği terzi olanlara mahsustur.

Resim 4: İĞDIR/ Karakoyunlu ilçesinin eski mezarlığında yer alan bu mezar taşı, defnedilen şahsın Şii-Caferi mezhebinden olduğunu belirtmektedir.

Resim 6: İğdır/Karakoyunlu İlçesinin eski mezarlığında yer alan mezar taşındaki bu tarak motifi, kadınların anısına işlenmiştir.

Resim 7: IĞDIR/Karakoyunlu ilçe mezarlığında bulunan kuş figürlü mezar taşı defnedilen şahsın geride bıraktığı iki erkek çocuğunu sembolize etmektedir.

Resim 9: IĞDIR/ Aralık ilçe mezarlığında yer alan ibrik motifli bu mezar taşı; cömert ve fedakar insanların hatrasının halk nezdinde yaşatıldığını ifade etmektedir.

KAYNAKLAR

- ÇAY, Abdulhaluk M.
(1983) **Anadolu'da Türk Damgası**, Ankara.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat
(1971) **Türk tarihi II**, Ankara.
(1972) **Hun Sanatı**, İstanbul.
- EFENDİYEV, Rasim
(1980) **Daşlar Damşır**, Kençlik, Bakü.
- ERGİN, Muharrem
(1980) **Dede Korkut Kitabı**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- FAZLAN İBN
(1975) **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Çev.Ramazan Şeşen, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin
(1991) **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara.
(1992) **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara.
- RIŞVANOĞLU, Mahmut (1992) **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.**
- TANYU, Hikmet
(1987) **Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar**, Ankara.
- (i) Bu gelenek daha çok Kars,Ardahan ve Iğdır yöresinde yaşayan Azeri Türklerince devam ettirilmektedir.
(ii) Caferi Mezhebine göre; peygamber soyundan gelen seyitlere hürmet göstermek gerekmektedir.
(iii) Iğdır'ın Aralık, Karakoyunlu, Tuzluca ilçeleri ile bazı köylerinde ateş yakma geleneği devam etmektedir.
(iv) Caferilerin, mühür adını verdikleri ve namazda secde olarak kullandıkları Kerbela toprağı olma ihtimali de vardı.
(v) Kaynak kişiler: Karakoyunlu ilçesi sakinlerinden H. Abbas Akıcı, Iğdır,Söğütlü mahallesi sakinlerinden Famil Yılmaz, Cennet Abatlı köyü sakinlerinden Hasan Benek, Aralık İlçesi sakinlerinden M. Ali Sili, Sadık Aslantürk, Rahim Aytekin.
(vi) Anlatma Hakmehmet köyü sakinlerinden Meşhedi Abbas Ud.
(vii) Iğdır ağzında, "ğılıcıdan gan damlayır" şeklinde söylenir.
(viii) Anlatan: Kahraman Karaağaç (Kocası)
(ix) Tabanca veya silahla vurularak öldürülen şahısların mezar taşlarında da bu motif görülmektedir.
(x) Kars, Ağrı , Ardahan ve Iğdır yöresinde eceliyle ölen şahısların mezar taşlarından hiç bir işaret olmayıp, gösterişten uzak, sade bir şekilde işlenmiştir.
(xi) Mirzaoğlu Rıza Gül'ün, mezar taşındaki tabanca motifi, bu şahsın tabancayla öldürüldüğünü belgelemektedir. (yer: Iğdır/ Aralık İlçe Mezarlığı)
(xii) Sancak
(xiii) Kaynak kişi: Mir Abbas Yalçın, (Aralık İlçesi Camii hocası).
(xiv) Kaynak kişi: Ardahan ili sakinlerinden, Aydın Zorlu.
(xv) Kars ve Iğdır yöresinde eski dönemlerde, kadınların çok güzeli ve erkeklerin yakışıklısı için mezar taşlarına tarak motifinin işlendiği söylenmektedir. (Anlatan: Iğdır / Aralık ilçesi sakinlerinden Rallim Aytekin).
(xvi) Kaynak kişi: Iğdır / Karakoyunlu ilçesi sakinlerinden ve Kurtuluş Savaşı gazilerinden H, Abbas Akıcı.
(xvii) Kaynak kişi: Iğdır / Aralık ilçesi sakinlerinden, Muharrem Teksoy.
(xviii) Iğdır Ağzında; "gıfıllı gafı min balayı savar" şeklinde söylenmektedir.
(xix) Kaynak kişi: Iğdır / Karakoyunlu ilçe sakinlerinden H. Abbas Akıcı.
(xx) Kaynak kişi: Iğdır/ Hakmehmet köyü sakinlerinden, Meşhedi Abbas Ud.
(xxi) Erzurum, Kars, Ağrı, Ardahan ve Iğdır yöresinde iyi insanların uzun ömürlü olamayacaklarına dair yaygın bir inanç mevcuttur.